

Vokiečiai Lietuvos ūkyje XX a. 3–4 dešimtmečiais

INGRIDA JAKUBAVIČIENĖ

Istorinė Lietuvos Respublikos Prezidentūra Kaune, Vilniaus g. 33, LT-44290 Kaunas

El. paštas: ingrida.jakubaviciene@gmail.com

Straipsnyje, remiantis archyviniais šaltiniais, tuometine periodika ir statistikos duomenimis, nagrinėjama Lietuvos vokiečių žemės ūkio ir pramonės įmonių veikla šalies ekonominiame gyvenime XX a. 3–4 dešimtmečiais, pateikiami atskirų vokiečių įmonių darbo pavyzdžiai. Lietuvos vokiečių ekonominės veiklos mastas analizuojamas remiantis vokiečių verslo Klaipėdos krašte pavyzdžiais. Aptariamos Lietuvos verslo sąlygos ir konkurencijos įtaka vokiečių ūkio plėtrai, atskleidžiamas Kulturverbando vaidmuo pasinaudojant Vokietijos institucijų teikiama finansine parama, skirta stiprinti vokiečių ekonomines galias.

Raktažodžiai: Lietuvos vokiečių kultūrinė sąjunga (Kulturverbandas), Vokietija, Lietuvos vokiečių bendruomenė, Lietuvos ūkis

IVADAS

Pirmieji vokiečiai į Lietuvą galėjo patekti kaip belaisviai, pirkliai ir misionieriai XIII–XV a. karų su kryžiuočių ordinu metu. Svarbiu veiksmu, tiesiogiai nulėmusiu vokiečių migraciją į istorinės Lietuvos žemes, vokiečių istorikas R. Heberle laiko nors ir vėlyvą, bet nuoseklų miestų įsitvirtinimą Lietuvoje ir lietuviškų žemių įsitraukimą į prekybą su Hanzos miestais. Vokiečių imigracija į Lietuvą paspartėjo XIV a. viduryje įkūrus Kauną, o ypač apie 1323 m. iškilus Vilniui [42]. 1445–1541 m. Kaune veikė 20–40 vokiečių pirklių ir tarnautojų jungusi Hanzos prekybos kontora, kuri tiesiogiai buvo pavaldi Dancigui, bet atstovavo dar ir Elbingo, Karaliaučiaus, Torūnės miestų biurgerių interesams [67]. Senoji vokiečių pirklių kolonija daug prisidėjo prie Kauno, kaip viduramžių upių uosto, susiformavimo. R. Heberle's nuomone, Kauno vokiečių bendruomenė net iki XIX a. pradžios vaidino ganėtinai ryškų vaidmenį miesto gyvenime, jos nariai net tapdavo burmistrais [42]. Šios istorinės aplinkybės padėjo vokiečiams plėtoti įvairius amatus. 1860 m. kasant geležinkelio tunelį ties Kaunu, iš Vestfalijos ir Reino žemių atvykę vokiečių kalnakasiai įsiliejo į senąją imigrantų sluoksnį. Manufaktūrinėse įmonėse ar fabrikuose, pavyzdžiui, Šakių ir Vilkaviškio žemės ūkio produkcijos perdirbimo įmonėse, Šiaulių Frenkelio odos fabrike, Panevėžio alaus ir spirito varyklose, Kauno Tilmansų (Tillmanns) (nuo 1868 m.) ir brolių Šmidtų (Schmidt) (nuo 1879 m.) metalo apdirbimo ir mašinų fabrikuose, taip pat dirbo daug vokiečių. Vien pastaruosiuose dviejuose fabrikuose jų skaičius iki Pirmojo pasaulinio karo galėjo siekti pusantro tūkstančio. Taigi Šančiuose susidarė ištisas vokiečių darbininkų kvartalas. XX a. pradžioje kai kuriose stambesnėse pramonės įmonėse Lietuvoje (vokiečių brolių Šmidtų,

brolių Tilmansų fabrikuose Kaune, Pliaterio kartono fabrike Šiauliuose) buvo įkurtos ligo-
nių kasos, Vokietijos pavyzdžiu vadintos „krankasėmis“. Jos aptarnavo tik minėtų fabri-
kų tarnautojus ir darbininkus [81]. Dalis prieš Pirmąjį pasaulinį karą veikusių vokiečių įmo-
nių XX a. 3–4 dešimtmečiais savo veiklą dar labiau išplėtė. Vokiečiai daug prisidėjo prie
Lietuvos industrializavimo ir žemės ūkio mechanizacijos, ypač vakarinėje šalies dalyje.
Jiems priklausę dvarai iki pat 1922 m. žemės reformos buvo laikomi pavyzdiniais, kadangi
čia buvo plėtojama sėjomaina ir diegiamos agrarinės naujovės.

1923 m. Lietuvoje (dar be Klaipėdos krašto) gyveno 29 231 vokiečiai, arba 1,44 % visų gy-
ventojų. Vokiečių bendruomenės branduolys Vilkaviškio apskrityje sudarė 12,46 % apskri-
ties gyventojų, Šakių apskrityje – 4,3 %, Tauragės apskrityje – 3,4 %, Marijampolės apskri-
tyje – 3,42 %, Raseinių apskrityje – apie 2 % ir Kauno mieste – 3,54 % visų gyventojų [49].
Kur kas geresnes ekonomines pozicijas vokiečiai turėjo Klaipėdos krašte: 1925 m. gyventojų
surašymo duomenimis, čia gyveno 64 158 vokiečiai, arba 45 % visų krašto gyventojų [85].
Nors ši tautinė bendruomenė buvo gana nedidelė (4,1 % visų šalies gyventojų), tačiau vai-
dino gana svarbų vaidmenį šalies ekonominiame gyvenime.

Lietuvoje, kaip ir Klaipėdos krašte, ne tik veikė keli šimtai mažesnių ir didesnių Lietuvos
vokiečių įmonių, bet ir dešimtys stambių Vokietijos kapitalo kompanijų, kuriose nuolat
dirbo keli šimtai Vokietijos piliečių. Lietuvoje vokiečiai naudojami slaptomis ir nelegalio-
mis Vokietijos kredito bendrovėmis, teikiančiomis kreditus Vokietijos interesais besirūpi-
nantiems asmenims. Ketvirtajame dešimtmetyje vokiečių įmonės susidūrė su stiprėjančia
lietuvių konkurencija bei valstybiniu lietuviškų įmonių protegavimu, ir tai turėjo neigiamų
pasekmių vokiečių verslui.

Svarbų vaidmenį vokiečių ūkiniame gyvenime, ypač Klaipėdos krašto ekonomikoje,
suvaicino Vokietija. Ketvirtajame dešimtmetyje vokiečių tautinės organizacijos, pritrūku-
sios finansinių išteklių vokiečių kultūrinei ir ūkinei veiklai, vis dažniau prašė pagalbos iš
Vokietijos. Mainais už finansinę paramą Vokietija reikalavo palaikyti jos politinius intere-
sus Lietuvoje. Taigi vokiečių verslo sėkmė tapo tiesiogiai proporcinga gaunamai paramai
iš Vokietijos. Šį teiginį geriausiai patvirtina vokiečių ūkinės veiklos rezultatai Klaipėdos
krašte. Apie Klaipėdos krašto vokiečių verslo įmonių sąsajas su Vokietija pirmoji tyrimus
paskelbė istorikė Petronėlė Žostautaitė [87, 88, 89]. Klaipėdos krašte veikusių vokiečių ban-
kų ir kredito bendrovių veiklos gilesnę analizę pateikė ekonomistas Vladas Terleckas [82],
naujausius Klaipėdos krašto ūkio istorijos tyrimus atliko Julius Žukas [88, 89]. Šio straips-
nio autorė savo publikacijose jau yra analizavusi Lietuvos vokiečių bendradarbiavimą su
įvairiomis Vokietijos institucijomis ir šių ryšių įtaką vokiečių politinei, kultūrinei ir ūkinei
veiklai [75]. Lietuvių istoriografijoje daugiausia dėmesio skirta 1941 m. į Vokietiją iškeldin-
tų vokiečių palikto ir išvežto turto apskaičiavimams, kurie byloja apie 4-ojo dešimtmečio
pabaigos vokiečių ekonominius laimėjimus, valdyto turto dydį. Vytautas Venskūnas tyrė
vokiečių išvežtą ir paliktą Lietuvoje nekilnojamąjį ir kitą turtą [84]; iškeldinamų vokiečių
Lietuvoje valdytu turtu bei jo verte domėjosi istorikė Arūnė Arbušauskaitė [69], statistikos
duomenų apie vokiečių įmonių veiklą pateikė Saulius Kaubrys [77]. Gana epizodiškai savo
tyrimuose Lietuvos vokiečių ūkinę veiklą palietė Vokietijos istorikai Norbertas Angermanas
[67], Rudolfas Heberle [42], Haris Stosunas [80], Klausas Fuchsas [72, 73].

Kadangi ši tema yra menkai ištyrinėta, straipsnyje autorė dažnai remiasi Lietuvos cent-
rinio valstybės archyvo (toliau LCVA) medžiaga: Lietuvos Respublikos vidaus reikalų mi-
nisterijos fondo (f. 377), Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Saugumo depar-
tamento fondo (f. 378), Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos fondo (f. 383),

Lietuvos Respublikos vidaus reikalų ministerijos Policijos departamento fondo (f. 394), Lietuvos Respublikos Ministrų kabineto fondo (f. 923) dokumentais. Medžiaga apie Kaune veikusias stambias vokiečių įmones saugoma Kauno apskrities archyve (f. 209). Svarbiais šaltiniais tapo Lietuvos statistikos metraščiai, pirmojo Lietuvos gyventojų surašymo duomenys [49], tuometinė periodika, pramonės įmonių registrai bei publikuotų dokumentų rinkiniai [7, 9].

Straipsnio objektas – vokiečių dalyvavimas Lietuvos ekonominiame gyvenime XX a. 3–4-uoju dešimtmečiais; tikslas – ištirti Lietuvos vokiečių verslo įmonių veiklos kryptis, ekonominės veiklos apimtis ir rezultatus, jų prisitaikymą prie verslo sąlygų šalyje; uždaviniai: 1) atskleisti Lietuvos vokiečių ūkinės veiklos ypatumus, 2) išanalizuoti Kulturverbando vaidmenį stiprinant vokiečių ekonomines galias Lietuvoje, 3) atskleisti Vokietijos teikiamos finansinės ir politinės paramos įtaką stiprinant vokiečių ekonominius rezultatus.

Tyrimo metodai: istoriografinis, analizės ir sintezės, archyvinių šaltinių ir literatūros analizės.

VOKIEČIŲ PRAMONĖS, PREKYBOS IR FINANSŲ ĮMONIŲ VEIKLA LIETUVOJE

Lietuvos vokiečių bendruomenės socialinė struktūra ženkliai skyrėsi nuo jų tautiečių Latvijoje bei Estijoje, kur vokiečiai daugiausia gyveno miestuose ir turėjo savo verslą ar dirbo pagal profesiją. Lietuvoje du trečdaliai vokiečių gyveno kaimuose ir vertėsi žemės ūkiu arba amatais. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Didžiosios Lietuvos miestuose gyveno 10 132, arba 3,4 %, miesteliuose – 2 104, arba 1,1 %, o kaimuose – 16 995, arba 1,1 % vokiečių [49]. Kadangi daugiausia vokiečių gyveno Lietuvos kaimuose, žemės ūkyje dirbo 10 836 asmenys, arba 37 %, pramonėje – 3 070, arba 10,5 %, užsiėmė amatais ar buvo samdomi darbuotojai – 2 831, arba 9,68 %, transporto ir susiekimo srityje dirbo 473, arba 1,6 %, prekyboje – 466, arba 1,6 %, valstybės tarnyboje bei visuomeniniame darbe – 809 asmenys, arba 2,76 % [49]. Galima teigti, kad vokiečių socialinė padėtis po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. beveik nepakito, tuo tarpu Latvijoje ir Estijoje ji gerokai pablogėjo – vokiečiai neteko valdančiųjų pozicijų, nors dauguma jų liko gyventi miestuose ir priklausė aukštam socialiniam sluoksniui.

Vokiečiai buvo sėkmingai integravęsi į Lietuvos ekonominių ir visuomeninių gyvenimą. Iš Lietuvos kilęs vokiečių istorikas Arthuras Hermannas rašė: „<...> prieškarinėje Lietuvoje vokiečiai niekur negyveno gausiai, išskyrus Šančius ir keletą dvarų. Jie gana anksti pradėjo net namuose kalbėti lietuviškai ir savo socialine padėtimi ne ką skyrėsi nuo lietuvių, nes buvo daugiausia ūkininkai ir amatininkai“ [74]. Iš tiesų nemaža dalis vokiečių buvo gerokai paveikti lietuvių kultūros – mat gyveno mišriose santuokose su lietuvių tautybės sutuoktiniais. Prieškariu didelį vaidmenį santuokoje vaidino konfesinė priklausomybė vieni ar kiti bendruomenei. Remiantis Lietuvos statistikos metraščio duomenimis apie 1928–1938 m. vokiečių sudarytas santuokas, 25,3 % santuokų buvo mišrios – vokiečių ir lietuvių evangelikų [53, 54, 55, 56, 57, 58]. Albinas Juška atsiminimuose teigia, jog lietuvių ir vokiečių santykiai buvo normalūs, žmoniški, tačiau lietuviai jiems galėjo pavydėti gražesnių pastatų, dosnesnių dirvų, kultūringesnės aplinkos [76]. Pažymėtina, kad vokiečių bendruomenės raštingumas buvo gana aukštas: 58,4 % vokiečių mokėjo ir skaityti, ir rašyti, 10 % mokėjo tik skaityti [49]. Pasak Jono Mardosos, tyrusio tautinius santykius Lietuvos miesteliuose ir kaimuose, 1920–1940 m. vokiečiai buvo integravęsi į savo gyvenamosios aplinkos socialinį, kultūrinį gyvenimą, todėl aplinkiniai jiems buvo palankūs, o kilus socialiniams konfliktams, tautinė priklausomybė netapdavo papildomu konflikto katalizatoriumi. Taip buvo

1 lentelė. Vokiečių darbo sritys (pagal 1923 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenis)

Darbo sritis	Vyrų	Moterų	Iš viso	Proc.
Žemės ūkyje				
Šeimininkai	2 063	252	2 315	
Dirbantys šeimos nariai	2 049	4 568	6 617	
Tarnautojai	18	–	18	
Darbininkai	1 110	776	1 886	
Iš viso	5 240	5 596	10 836	37 %
Pramonėje				
Šeimininkai	752	92	844	
Dirbantys šeimos nariai	288	249	537	
Tarnautojai	88	14	102	
Darbininkai	1 312	275	1 587	
Iš viso	2 440	630	3 070	10,6 %
Transporte bei susisiekimo srityje				
Šeimininkai	7	–	7	
Dirbantys šeimos nariai	3	1	4	
Tarnautojai	84	28	112	
Darbininkai	343	7	350	
Iš viso	437	36	473	1,6 %
Prekyboje				
Šeimininkai	96	20	116	
Dirbantys šeimos nariai	20	21	41	
Tarnautojai	145	45	190	
Darbininkai	79	40	119	
Iš viso	349	126	466	1,6 %
Valstybės bei visuomeninėse įstaigose				
Šeimininkai	53	40	93	
Dirbantys šeimos nariai	–	–	–	
Tarnautojai	448	122	570	
Darbininkai	128	18	146	
Iš viso	629	180	809	2,8 %
Kiti gyvenimo šaltiniai				
Šeimininkai	91	1 278	1 369	
Dirbantys šeimos nariai	20	500	520	
Tarnautojai	3	5	8	
Darbininkai	375	559	934	
Iš viso	489	2 342	2 831	9,7 %
Iš viso savarankiškų gyventojų				
	9 575	8 910	18 485	63,3 %
Nesavarankiškų	4 772	5 971	10 743	36,7 %
Nežinomi pragyvenimo šaltiniai	2	1	3	
Iš viso	14 349	14 832	29 181	100 %

Šaltinis: VIII. Lietuvos gyventojai darbo sritimis ir tautybėmis. *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*. Kaunas, 1924, p. 295.

visų pirma todėl, kad vokiečiai, atrodo, buvo besąlygiškai sutikę su savo statusu ir neturėjo nepagrįstų tautinių ambicijų [79]. Gerą vokiečių prisitaikymą prie esamos padėties ir menką dar geresnių sąlygų siekį rodo ir nedidelis noras emigruoti iš Lietuvos: 1928–1938 m. emigravo 533 vokiečiai, kurie tesudarė 1,3 % visų emigrantų iš Lietuvos [58].

1918 m. vasario 16 d. paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, vietos vokiečiams iškilo būtinybė prisitaikyti prie naujų politinių aplinkybių. Kol Lietuvos vokiečiai jautė valdžios prielankumą ir kitų tautinių grupių korektišką laikyseną, tai iš esmės atitiko jų pačių interesus – nesivelti į politiką ir ramiai plėtoti savo ekonominę veiklą [80].

Kalbant apie vokiečių dalyvavimą šalies ekonominiame gyvenime, būtina paminėti žymiausias vokiečių partijas (*Partei der Deutschen Litauens*) veikėjus Rudolfą Kinderį, banko direktorių A. Rogalį (Rogall), Kauno prekybininką O. Šulčą (Schulz), valdininką Liudviką Deringą ir kitus. 1924 m. į Kauno miesto tarybą, kurią sudarė 68 nariai, įėjo L. Deringas, R. Kinderis, Vilhelmas Krukas, Jokūbas Rufas. Lietuvos vokiečiams Silvijus Brioderichas (Bröderich) buvo svarbus ne tik dėl iniciatyvos steigti Kauno vokiečių gimnaziją, bet ir dėl užimamų Lietuvos vyriausybės agrarinių reikalų patarėjo pareigų.

Tuometinėje Lietuvoje verslas buvo privačios iniciatyvos sritis. Stambesnės bendrovės, kooperatyvai bei jų sąjungos užsiėmė didmenine ir užsienio prekyba. Stambiausias akcines bendroves kontroliavo ir valstybė, supirkusi privataus ūkio neišpirktas akcijas, tačiau specialios valstybės priežiūros prekybos įstaigoms Lietuvoje nebuvo. Prekybos įmonės prižiūrėję mokesčių inspektoriai rūpinosi tik mokesčiais. 1934 m. daugiausia verslo licencijų vokiečiams buvo išduota maisto gamybos srityje – 78, medienos apdirbimo srityje – 19, drabužių ir avalynės – 14, metalo ir mašinų gamyboje – 10, tekstilės įmonėms – 10, žemės ir akmens apdirbimo – 9, sanitarinių paslaugų – 3, chemijos įmonėms – 2, kailiadirbystės įmonei – 1, spaustuvei – 1, elektros gamybos įmonei – 1; iš viso vokiečių tautybės asmenims buvo išduotos 148 verslo licencijos [77]. 1938 m. Lietuvoje buvo 25 514 prekybos įmonių, išpirkusių patentus verstis prekyba, iš jų 18 480 įmonių vertėsi prekyba, o likusios 7 034 buvo įvairios aptarnavimo įmonės: vaistinės, kino teatrai, restoranai, užkandinės, kioskai, viešbučiai ir pan. 1938 m. vokiečiai valdė 255 įmones: 92 malūnus, 88 įvairių prekių parduotuves, 49 gamyklas ir įmones, 5 kirpyklas, 4 emigracijos ir turizmo biurus, 4 plytines, 3 alaus ir spirito daryklas, 3 vaistines, 3 elektrines, 2 akcines bendroves, vieną knygyną, vieną kino teatrą [18, 77]. Gana nedaug vokiečių dalyvavo ekonominių ir profesinių draugijų veikloje. Remdamiesi 1931 m. organizacijų statistikos duomenimis, galime teigti, jog tik 361 vokiečiai priklausė ekonominėms organizacijoms, 77 – profesinėms draugijoms, kai tuo tarpu blaivybės organizacijoms priklausė 627, religinėms – 480, sporto – 265, o kultūros – 1924 vokiečių [3]. Taigi vokiečiai Lietuvos verslo aplinkoje sudarė tik nedidelę dalį.

Lietuvos vokiečiai daugiausia priklausė smulkiajam verslui. Jų ekonominės galimybės ženkliai skyrėsi nuo Klaipėdos krašto vokiečių verslo atstovų. Tik 4-ojo dešimtmečio pabaigoje padaugėjo Lietuvos vokiečių valdomų fabrikų ir stambesnių įmonių. Lietuvos vokiečiai negalėjo pasigirti tokia tankia koncentracija viename regione, kaip, pvz., Klaipėdos krašte, kur vokiečiai sudarė bemaž pusę krašto gyventojų ir dėl istoriškai susiklosčiusių sąlygų priklausė aukštesniam socialiniam sluoksniui, tarnavo įvairiose krašto administracijos įstaigose. Tai padėjo vokiečiams įsitvirtinti visose pramonės bei ūkio šakose. Klaipėdos krašte vokiečiams priklausė stambiausi fabrikai (Celiuliozės ir popieriaus fabrikas, faneros fabrikų akcinė bendrovė „Bisdorn u. Zoon“, laivų statybos įmonė „Lindenau ir ko“, trąšų fabrikas „Union“, keturi tabako fabrikai), keliolika smulkių baldų gamybos įmonių ir lentpjūvių, kelios alaus daryklos ir spirito varyklos, metalo ir mašinų, muilo ir skalbimo priemonių

gamybos įmonės, dujų įmonės, durpių gamybos įmonė Šilutėje, elektrinių baterijų įmonės, saldainių, biskvitų ir vaflių kepyklos [85].

Lietuvos vokiečių verslo pasididžiavimu laikytas R. Tilmansas ir jo įmonės. R. Tilmansas gimė Vokietijoje, Reino žemėje. 1878 m. atvykęs į Kauną įsteigė pirmąjį Rusijoje metalo dirbinių fabriką, kuris pagal dydį buvo pirmasis Rusijoje bei antras Europoje; čia dirbo 2 tūkst. darbininkų. R. Tilmansui rūpėjo ne tik savo fabriko, bet ir miesto reikalai. Iki Pirmojo pasaulinio karo jis buvo Kauno miesto dūmos narys, įsteigė Kaune komercijos mokyklą, už nuopelnus iš caro buvo gavęs komercijos patarėjo titulą. Po Pirmojo pasaulinio karo R. Tilmansas įkūrė ir vadovavo daugeliui žinomų įmonių: buvo Lietuvos komercijos banko steigėjas ir priežiūros komisijos pirmininkas, saldainių ir kakavos fabriko „Tilkos“ steigėjas ir priežiūros tarybos pirmininkas, Lietuvos „Loydo“ bendrovės steigėjas. Šis pramonininkas gausiai rėmė Kauno vokiečių gimnaziją, evangelikų bažnyčias ir įvairias vokiečių labdaros draugijas [47, 63].

R. Tilmansui priklausė geležies ir statybos medžiagų fabrikas „Br. Tillmanns ir ko. AB“, kuriame dirbo 130 darbininkų ir 12 tarnautojų [30]. 1925 m. Kauno miesto mokesčių inspekcijos duomenimis, „Br. Tillmanns ir ko. AB“ fabriko nekilnojamojo turto vertė siekė 2 mln. 330 tūkst. Lt, o fabriko kilnojamas turtas įkainotas daugiau nei 5 mln. Lt, todėl akcinis kapitalas sudarė 8 mln. Lt [2]. 1937 m. apskaitos metų pelnas sudarė 53 569 Lt [13], 1939 m. – 280 331 Lt ir 68 ct [20]. Fabrikas gamino sraigtus, varžtus, kniedes, vinis, plieninius ir valcuotos geležies dirbinius [50]. Visą laiką pelningai dirbusi įmonė 4-ajame dešimtmetyje susidūrė su didele vidaus konkurencija. Dėl to įmonė nebebuvo plečiama, dalis nebenaudojamų patalpų buvo išnuomos kitoms bendrovėms. Dėl ekonominės konkurencijos fabriko administracija gana ženkliai sumažino darbininkų skaičių (kai kurie jų patys ėmėsi naujo verslo). Fabrikas įdomus ir architektūriniu požiūriu, ypač 1914 m. pastatyta mechanine kalve ir Marteno krosnių korpusu. Tilmansai fabriką valdė iki 1940 m., o 1941 m. jis buvo nacionalizuotas [78].

Tilmansų šeima buvo Kauno priemiestyje Šančiuose 1921 m. įkurto „Tilkos“ šokolado fabriko dalininkė. 1930 m. „Tilka“ gamino apie 100 rūšių šokolado, apie 200 rūšių įvairių pavadinimų saldainių, puikią kakavą, kuri savo kokybe pralenkė užsieninę. „Tilkos“ fabrike dirbo tik 160 darbininkų, nes didžiąją darbo dalį atliko naujausios mašinos [36]. Ketvirtajame dešimtmetyje, kada lietuviškas kapitalas ėmė veržtis į sėkmingai veikiančias kitataučių valdomas bendroves, vėlesniuose straipsniuose apie „Tilkos“ veiklą buvo pabrėžiama, kad „Tilka“ yra lietuvių nuosavybė, o jos direktorius Kaminskas ir visi darbininkai – lietuviai [59]. Iš tiesų fabriko dalininku visą laiką buvo Tilmansų šeima, jame, nors ir buvo sulietuvinoto personalo, visą laiką dirbo vokiečiai (pvz., chemikas daktaras Šenbergas (Schönberg)) ir kitų tautybių asmenys. Įsibėgėjęs verslo lietuvinimo akcijai, įmonių veikloje stengtasi kuo mažiau akcentuoti kitataučių darbininkų darbą, taip pat kokios tautybės asmenys sudaro įmonės priežiūros komisiją.

Gana garsus ne tik Lietuvoje, bet ir už jos ribų buvo metalo dirbinių ir mašinų fabrikas, kurį Kauno Šančių rajone 1879 m. įkūrė vokiečiai broliai Šmidtai. Fabrikas, kurio kapitalas siekė 7,5 mln. Lt, gamino vielą, vinis, grandines, geležinius žemės ūkio padargus, cinkuotus indus ir talpas, lygintuvus, rankenas, vyrius, spynas [50]. Aptariamuoju laikotarpiu brolių Šmidtų metalo fabrikas (vėliau pavadintas AB „Metalas“) lygiomis dalimis priklausė broliams Jonui ir Juozui Vailokaičiams, todėl šis fabrikas iš vokiškos tapo lietuviško kapitalo įmone, tačiau jame dirbo nemažai vokiečių kilmės tarnautojų ir darbininkų: 1937 m. fabriko darbuotojų sąrašuose aptinkame inžinierių Praną Hiksą, kasininką Artūrą Lineburgerį, sandėlio vedėją Joną Heldkę, tarnautoją Augustą Šmidtą [14].

Galime teigti, jog vokiečiai pirmavo žemės ūkio mašinų ir automobilių pardavimo, geležies prekių gamybos ir prekybos, elektrotechnikos srityse. Geležies dirbinių parduotuvės Kaune priklausė Bėrui ir Švarcui, Otui Malsui, I. Šneidersui, „Vogau ir Ko“. Žemės ūkio mašinų ir traktorių pardavimu Kaune vertėsi I. Malstroemas, M. Meyeris, o Panevėžyje – Štėgeris ir Šefleris bei K. Sprigastas [51]. Elektrotechnikos dalimis Kaune prekiaavo Otas Hesė (Hesse) ir E. Rupertas, automobiliais ir dviračiais Kaune – Erhardo Zomerio (Sommer) ir Valdenbergo firmos [51]. E. Zomerio firma, įkurta 1915 m., 3-iajame dešimtmetyje Lietuvoje pirmavo pagal „General Motors“ automobilių pardavimą. Ši įmonė pirmoji pradėjo importuoti benzinaus ir naftos produktus, o nuo 1925 m. ne tik importavo automobilius, bet ir gamino omnibusus, prekinčius automobilius, gaisrinius ir asenizacijos automobilius [52]. Richardui Zomeriui Kaune priklausė nedidelė prekybos ir pramonės reikmenų įmonė [34].

Marijampolėje garsiausios vokiečių įmonės technikos biuro ir mašinų dirbtuvės savininkas buvo inžinierius K. Vitmozeris. Jo įmonė, įsteigta 1912 m., buvo oficiali „Heinrich Lanz“ bendrovės Manheime, gaminusios kuliamąsias mašinas ir traktorius, motorų gamyklos Darmštate, dyzelinių motorų „Modaag“, malūnų mašinų gamintojų „Heinrich Bock“ atstovė Lietuvoje [52]. K. Vitmozerio įmonė taip pat gamino žemės ūkio mašinas, įrenginėjo vandentiekį ir centrinę namų šildymą [50]. Šakių apskrityje veikė vienas stambus Žemės ūkio mašinų ir įrankių fabrikas bei viena ketaus liejykla, kurios priklausė Eugenijui Malcanui. 1901 m. įsteigta įmonė gamino kuliamąsias mašinas, įvairių tipų akėčias, žemės lygintuvus [50]. Radviliškyje nuo 1922 m. veikė inžinieriaus Johano Fehlauerio įmonė, gaminusi mazuotinius variklius ir išcentrinčius siurblius [50].

Žymūs vokiečių inžinieriai valdė Kauno elektros stotį. Nors ją 1900 m. įsteigė Belgijos pilietis F. Šmatceris, tačiau nuo 3-iojo dešimtmečio ji priklausė „Elektros šviesos Kauno miestui apšviesti akcinei bendrovei“, kuriai vadovavo valdybos pirmininkas dr. R. Šleunas (Schleun) ir direktorius-valdytojas inž. A. Langė. Į valdybą įėjo inž. Šliogeris, P. Hefordas, inž. E. Langė, inž. G. Somerhausenas ir P. Freiteris (Freiteur) [52]. Vokiečiai buvo ir stambiųjų įmonių akcininkai: antai Erichui Fišeriui priklausė dalis tabako ir cigarečių fabriko „Kontinental“ [30].

Daugiausia vokiečių įmonių veikė Kaune: Fridrichui Šėnui Kaune priklausė avalynės dirbtuvė „Sport“, kurioje dirbo aštuoni darbininkai; Karoliui Mannui – santechnikos ir šaltkalvių dirbtuvės su dešimčia darbininkų; Gustavui Fridrichui Vinkšui – automobilių remonto dirbtuvės su septyniais darbininkais, Erichui Liutzkendorfui – vandentiekio sistemų dirbtuvė, Klarai Moricienei – moterų kirpykla, Augustui Šlemingeriui – mėsinė, Erichui Bergeneriui – nėrinių dirbtuvė [30]. Muzikos instrumentais Kaune prekiaavo C. Šiutcas (Schütze) bei O. Špileris, H. Mozerio bendrovė. Indų ir stiklo prekyba Kaune vertėsi Hermanas Hilcas ir C. Šiutcas [51].

Kėdainių apskrityje vokiečiams priklausė septynios nedidelės įmonės: Karolis Šrėderis (Schröder) ir Aleksanderis Mileris valdė odų dirbtuves, Povilas Kinulis ir Adomas Bodendorfas buvo molinių puodų dirbtuvės savininkai, Viliui Šmidtui priklausė kalvė. Marijampolės apskrityje buvo 15 vokiečių įmonių: mėsines valdė broliai Otas ir Oskaras Jurkšaičiai, Jokūbas Baura, mašinų remonto dirbtuves turėjo Albertas Bretšneideris bei Adolfas Mauris, kailių dirbtuvę – Osvaldas Jėgeris, baldų dirbtuves – broliai Gustavas ir Leopoldas Dromeliai bei Rudolfas Reinertas, kepyklą – Henrikas Šlefoktas, avalynės dirbtuvę – Vilius Chozinaitis, aliejaus spaudyklą – Adolfas Torkleris [30]. Šiauliuose geležies dirbinių prekyba vertėsi D. Grundbergas [51]. Biržų, Kretingos, Panevėžio apskrityse veikė vos po vieną stambesnę vokiečių įmonę, o Mažeikių apskrityje vokiečiams priklausė trys įmonės [30].

Panevėžyje veikė vokiečių alaus darykla. Vokiečių kilmės dvarininkas Albertas Foigtas 1902 m. įkūrė Panevėžio alaus daryklą ir romantiškai pavadino ją „Bergschlosschen“ (Pilaitė ant kalvos). 1918 m. pavadinimas buvo pakeistas į lietuvišką „Kalnapilis“. Panevėžio apskrityje Richardui Krauzei priklausiusioje svarstyklių dirbtuvėje dirbo aštuoni darbininkai. Kretingoje Haris Šlīteris turėjo vilnų verpyklą, kurioje dirbo aštuoni darbininkai. Mažeikių apskrityje veikė Oto Ilterio mėsinė, Franko Bergau milo dažykla bei Ricardo Vintelerio vilnų verpykla. Telšių apskrityje Aleksas Neimanas (Neumann) turėjo šaltkalvę [30].

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Lietuvos saugumo organai atidžiau stebėjo vokiečių įmonių veiklą, siekė nustatyti galimus tiesioginius ryšius su Vokietija, išsiaiškinti įmonės savininkų politines pažiūras. Dauguma Lietuvos vokiečių įmonininkų ir jų darbininkai dokumentuose apibūdinami kaip lojalūs Lietuvai. Tik keli įmonių savininkai, remiantis jų viešai išsakytomis simpatijomis Vokietijai bei priklausymu vokiečių kultūrinei sąjungai Kulturverbandui (vok. *Kulturverband der Deutschen Litauens*) [30], įvardyti kaip smarkūs vokiecininkai.

Lietuvos vokiečių verslui nuolat stigo finansinės paramos. Verslui plėtoti vokiečiai savo iniciatyva steigė smulkius kredito bankus. Smulkios vokiečių kredito, dar vadinamos saviarčio pagalbos, bendrovės veikė Marijampolėje, Virbalyje, Naumiestyje, Šakiuose ir Raseiniuose [27]. Vienas pirmųjų tokių bankų – Šančių smulkaus kredito bankas, įsteigtas Kaune 1924 m., veikė iki pat 1940 metų [28]. Daug stambesnis buvo Vokiečių smulkaus kredito bankas, įkurtas Kaune. Jam 1933 m. vadovavo A. Kurkauskas, E. Langė, A. Herfordas, A. Pašakarnis, S. Fanstilis, K. Balbachas, H. Domela. 1933 m. banko aktyvą sudarė 2 mln. 422 927 Lt. Banko vyr. finansininkas buvo V. Krukas [35]. Šiam bankui priklausė 1 300 akcininkų indėlių. Problemos banke prasidėjo 1934 m. pradžioje, kada skolininkai nepajėgė gražinti kreditų, todėl vasarą bankas Kauno apygardos teismo nutarimu buvo paskelbtas subankrutavusiu [5]. Daugiausia kreditų gavo amatininkai, ūkininkai, žemesniųjų kategorijų tarnautojai. Remdamasi skolinamųjų-taupomųjų kasų ir mažų bankelių įstatymu, valdžia reikalavo, kad banko valdyba skoloms padengti sumokėtų trigubą pajaus mokestį. Tiriant paaiškėjo, kad kai kurie banko nariai gavo paskolų daugiau kaip 100 tūkst. Lt, nors tai draudė banko įstatai [26].

1933 m. vokiečių bendruomenę vienijančia organizacija tapo dar 1924 m. įkurta Lietuvos vokiečių kultūrinė sąjunga, sutrumpintai vadinama Kulturverbandu. Iki 3-iojo dešimtmečio pabaigos Kulturverbandas veikė savarankiškai, su Vokietija palaikydamas tik minimalius ryšius ir gaudamas nedidelę finansinę paramą iš Vokietijoje veikusios „Draugijos vokiečiams užsienyje remti“ (*Verein für das Deutschtum im Auslande – V. D. A.*) bei Vokietijos fondo (*Deutsche Stiftung*). Tačiau 1931 m. su Rytprūsių vokiečių tautinių organizacijų bei Vokietijos užsienio reikalų ministerijos žinia buvo pakeista visa Kulturverbando valdyba ir organizacijai buvo pavesta rūpintis ne tik kultūrine-tautine veikla, bet ir politiniais, ekonominiais bendruomenės interesais. Kadangi ši sąjunga nuo 4-ojo dešimtmečio pradžios rūpinosi visais bendruomenės reikalais, todėl Kulturverbando valdyba kreipėsi į Vokietijos pasiuntinybę Kaune ir dėl finansinės paramos atgaivinti subankrutavusį vokiečių banką.

Vokiečių verslo kreditavimo klausimas buvo aktualus stambiems dvarininkams. Jų interesus gerai suprato svarbiausios vokiečių organizacijos – Kulturverbando – pirmininkas dvarininkas Oskaras fon Reichardas. 1936 m. balandį į Kulturverbando Centro valdybos būstinę atvykę keli stambūs Lietuvos vokiečiai dvarininkai Pilas (Pillau), fon Grotas (von Grotthuss), fon Bėras (von Beer) siūlė atidaryti naują kredito draugiją, kuri perimtų visus senojo banko reikalus. Vokiečių banko atgaivinimo reikalu per Kulturverbando vadovybę buvo kreiptasi

į atsakingas Vokietijos institucijas. Buvo prašoma skirti 2,5 mln. litų paramą ir tai padaryti per artimiausius porą mėnesių [8]. Negavus finansinės pagalbos iš Vokietijos, banko veikla nebuvo atgaivinta.

Daug geresnė vokiečių finansinių institucijų padėtis buvo Klaipėdos krašte. Čia veikusiems bankams: Klaipėdos bankui (*Memeler Bank*), Ūkio bankui (*Landschftsbank*), Raifeizeno bankui (*Reifeisen Bank*) su 38 žemės ūkio kredito kooperatyvais bei Klaipėdos miesto taupomajai kasai niekada negrėsė bankrotas. Plėtoti ekonominę veiklą Klaipėdos krašto vokiečiams ženkliai padėjo ir Vokietijos finansinės institucijos, kurios teikė paramą per slaptas ir legaliai veikusias Klaipėdos krašto kredito bendroves.

Su vokiečių ekonomine veikla Lietuvoje buvo susiję į Lietuvą atvykę keli šimtai Vokietijos piliečių darbo ar verslo reikalais. 1932 m. duomenimis, Lietuvoje (be Klaipėdos krašto) gyveno 297 Vokietijos piliečiai, turintys darbo leidimus. Be to, Didžiojoje Lietuvoje gyveno dar 477 Vokietijos piliečiai, kuriems darbo leidimai nebuvo reikalingi [4]. Vokietijos piliečiai Lietuvoje nuo 1921 m. buvo susibūrę į Vokietijos piliečių sąjungą (*Verein der Reichsdeutschen*). Ši sąjunga rengė susirinkimus R. Tilmanso namuose Kaune, kuriuose turėjo savo klubą. Į ją rinkdavosi ne tik stambiojo vokiečių kapitalo atstovai, bet ir Lietuvos pilietybę turintys vokiečiai. Klubui vadovavo Lietuvos komercijos banko direktorius Povilas Hofmanas (Hoffmann) [33]. 1935 m. sausio 1 d. statistikos duomenimis, iš viso Lietuvoje gyveno 2 621 Vokietijos pilietis, iš jų Didžiojoje Lietuvoje – 720, arba 27,5 %, ir Klaipėdos krašte – 1 901, arba 72,5 % [56]. 1937 m. sausio 1 d. duomenimis, Lietuvoje gyveno 1 738 Vokietijos piliečiai, iš jų Didžiojoje Lietuvoje – 497, arba 28,6 %, ir Klaipėdos krašte – 1 241, arba 72,4 % [57]. Bemaž pusė į Didžiąją Lietuvą atvykusių Vokietijos piliečių gyveno Kaune, po kelias dešimtis jų dirbo Šiauliuose, Marijampolėje, Tauragėje, Vilkaviškyje, Šakiuose. Dalis Vokietijos piliečių atvykdavo su šeimomis, todėl pusė jų buvo išlaikomi dirbančių šeimos narių. Dirbantieji Vokietijos piliečiai beveik lygiomis dalimis dalijosi penketą ūkio sričių: žemės ūkį, pramonės įmones, prekybą, amatus ir tarnybą privačiose įmonėse [56]. Leidimai darbui Lietuvoje dažniausiai būdavo išduodami iki šešių mėnesių, vėliau jie galėjo būti pratęsti. Ypač daug Vokietijos piliečių inžinierių ir aukštos kvalifikacijos šaltkalvių, net bendrovės direktorių samdė Tilmansų fabrikas Kaune [25].

Lietuviams buvo gerai žinoma Vokietijos kompanija „Siemens“, kurios atstovybė Lietuvoje ėmė veikti iškart po to, kai 1918 m. buvo paskelbta respublikos nepriklausomybė. „Siemens“ atstovybė bendradarbiavo su Lietuvoje veikiančiomis įstaigomis. Beveik visi Lietuvos fabrikai buvo aprūpinti įvairia „Siemens“ įranga. Kino filmai buvo rodomi „Siemens“ aparatūra, naudojami „Siemens“ radijo ir telefono aparatai. „Siemens“ atstovybėje dirbo ne tik Vokietijos piliečiai, bet ir keletas tuometinėje Lietuvoje garsių žmonių. Nuo 1921 m. pradžios bendrovei pradėjo atstovauti Vytauto Didžiojo universiteto docentas ir garsus inžinierius Aleksandras Putrimas. Jo pavaduotoju buvo Vytauto Didžiojo universiteto ir Niujorko kolegijos prof. Aleksandras Mačiūnas.

Kai kurie Vokietijos kompanijose Lietuvoje dirbę Vokietijos piliečiai be pagrindinio oficialaus darbo gamyboje vykdė ekonominę bei politinę žvalgybą Lietuvoje. Ryškiausias tokios veiklos pavyzdys yra Vokietijos pilietis fon Šamis (von Chamier). Kaip tikrosios veiklos priedangą 1924 m. Kaune jis pradėjo leisti Lietuvos vokiečių Kulturverbando laikraštį *Litauische Rundschau* (liet. „Lietuvos apžvalga“), Kaune įkūrė kooperatyvą „Centras“, įsteigė vokiečių smulkaus kredito banką, vokiečių sandėlį, Kauno vokiečių spaustuovę (*Deutsche Druckerei-Gesellschaft, Kowno*), kuri ir leido minėtą laikraštį. Greta spaustuovės jis turėjo

vokiečių knygyną su kiosku [68]. Šamio veiklai specialūs bankai iš Vokietijos pervedavo stambias pinigų sumas. Antai 1925 m. gegužę nurodyta pervesti 7 150 Lt [1].

Išaiškinus Šamio, o vėliau ir kitų aktyvių Vokietijos rezidentų veiklą, Lietuvos saugumo organai ėmė atidžiai stebėti Vokietijos kapitalo įmonėse Lietuvoje dirbančius Vokietijos piliečius. Dalis jų, prisidengdami darbu Vokietijos verslo įmonėse, į Lietuvą atvyko dirbti kaip Vokietijos agentai. 1934 m. dėl Klaipėdos krašto nacistų teismo paaštrėjus Lietuvos ir Vokietijos santykiams, tautininkų spaudoje pasirodė ekonomistų publikacijų, kuriose buvo kviečiama griežčiau apriboti svetimšalių ekonominę veiklą Lietuvoje. 1938 m. pabaigoje buvo nustatyta, jog „Philips“ bendrovės atstovybėje Kaune dirbęs Herbertas Štalis (Stahl), vykdydamas politinę misiją, vadovavo slaptam 70 narių turinčiam ir nacistine ideologija besivadovaujančiam skyriui [19]. Atskleidus H. Štaliao veiklą, šiam teko išvykti iš Lietuvos. Tačiau tokių atvejų Lietuvoje buvo išaiškinama gana nedaug. Daug aktyviau ir drąsiau politinėje veikloje dalyvavo Klaipėdos krašte su darbo leidimais dirbę Vokietijos piliečiai, kurie sudarė nemažą dalį visų dirbančiųjų. Dėl šios priežasties 1934 m. Lietuvos URM, Finansų ministerijos ir Lietuvos vidaus reikalų ministerijos atstovai Vokietijos piliečių atžvilgiu nusprendė laikytis šios taktikos: suvaržyti ar nebeduoti jiems naujų darbo leidimų, pasistengti iškraustyti esamus Vokietijos piliečius bei sudaryti Vokietijos piliečių tikslus sąrašus, pažymint, nuo kada dirba Lietuvoje [4]. Vis dėlto svarbiausias tokių sankcijų motyvas buvo politinis: siekta užkirsti kelią užsienio šalies piliečių dalyvavimui antivalstybinėje veikloje, o ne mažinti užsieniečių darbuotojų skaičių.

PAGRINDINIS VOKIEČIŲ VERSLAS – ŽEMĖS ŪKIS

Nors vokiečių įmonių veikla buvo gana sėkminga, pagrindinis Lietuvos ir Klaipėdos krašto vokiečių verslas buvo žemės ūkis. 1938 m. balandžio 15 d. duomenimis, Lietuvos vokiečių ūkių, be Klaipėdos krašto, buvo 2 781, o jų plotas siekė 39 873 ha žemės [31]. Daugiausia vokiečiai turėjo 5–10 ha ūkius – 828 vienetai, 1–5 ha ūkius turėjo 763 vokiečių šeimos, 10–20 ha ūkius – 681 savininkas, 20–30 ha – 259, 30–50 ha – 161 ūkis, 50–100 ha – 61 ūkis, o 100 ha ir didesni dvarai priklausė tik 28 vokiečiams. Labiausiai vokiečių dvarai nukentėjo dėl žemės reformos, kadangi buvo atimta didesnė dalis žemės, o dvarų žemėvaldai palikta tik iki 100 ha žemės. Štai Prienų valsčiuje vokiečiui Jonui Fišeriui priklausęs Ašmenos dvaras 1926 m. nuo 260 ha buvo sumažintas iki 82 ha, Stepui Gerštarui priklausiusiam Šaltupio dvarui iš 260 ha paliko tik 81 ha, Liudui Hofmanui priklausiusio Liepoloto dvaro žemės 1928 m. buvo apkarpytos nuo 230 ha iki 95 ha [38]. Baronai fon der Ropai (von der Ropp), keletu dvarų Radviliškio, Lygumų ir Pakruojo valsčiuose valdytojai, buvo ilgamečiai vokiškų tradicijų puoselėtojai, o jaunesniosios kartos atstovai užėmė svarbias pareigas Kulturverbando valdyboje, tiesiogiai bendravo su Vokietijos institucijomis. Svarbiausias šios giminės dvaras buvo Pakruojyje. Po Pirmojo pasaulinio karo Pakruojo dvaras buvo pavyzdinis ūkis, garsėjęs pramonine gyvulininkyste. Po 1922 m. žemės reformos Ropų ūkis sumažėjo: jiems buvo paliktas dvaro centras ir 300 ha žemės. Dvare buvo atlikta melioracija, toliau plėtojama gyvulininkystė, sodininkystė, bitininkystė. 1940 m. dvarą pagal testamentą paveldėjo Julius Ropas, jame buvo įkurdintas vokiečių repatriacijos štabas. Kulturverbandui vadovavo ilgametis jo pirmininkas stambus žemėvaldys Oskaras fon Reichardas, Radviliškio valsčiuje valdęs Daugelaičių dvarą. Vokiečių kilmės grafams Pliateriams (Plater) priklausė Antazavės dvaras Zarasų rajone, tačiau 1923 m. Antazavės apylinkėse, išdalijus iš dvaro paimtą žemę savanoriams ir bežemiams, dvarui liko 160 ha žemės. Pliaterių šeimai priklausė Vilkėnų dvaras, tačiau svarbiausias jų dvaras buvo Švėkšnoje. Jonišio rajone esan-

tis Jakiškių dvaras priklausė vokiečiui Koškoliui, o Medvilionių dvaras – fon Gesų (Göss) šeimai. Labai turtinga ir žymi buvo fon Grotuso (Grotthuss) giminė, kurios didelė dalis turto buvo Latvijoje. Jonišio rajone dvarininkams Grotusams priklausė Kaucmanės dvaras. Didelė dalis vokiečių dvarų buvo sunaikinta Antrojo pasaulinio karo pabaigoje bei sovietmečiu.

Vokiečių ūkininkai gyveno pietvakarinėje Lietuvos dalyje, kuri pasižymėjo derlingiausiu dirvožemiu. Daugiausia vokiečių ūkininkų buvo Vilkaviškio apskrityje – 1 111 ūkių su 13 485 ha žemės, arba 40 % visų vokiečių ūkių, antroje vietoje – Šakių apskritis, kurioje buvo 720 vokiečių ūkių su 10 294 ha žemės. Tauragės apskrityje buvo 454 ūkiai su 4 793 ha žemės, o Marijampolėje dar mažiau – 223 ūkiai su 2 616 ha žemės. Vos po ketelį vokiečių ūkininkų aptinkame tik Kauno, Zarasų, Telšių, Rokiškio, Panevėžio, Alytaus, Biržų, Kėdainių apskrityse [31].

Kur kas geresnes pozicijas žemės ūkyje vokiečiai užėmė Klaipėdos krašte; čia jie valdė 42,6 % visų krašto žemės ūkio naudmenų. Klaipėdos krašte iš 141 dvaro vokiečių dvarininkams priklausė 86, arba 61 %, su 21 102,4 ha žemės [85]. Klaipėdos krašte vokiečių dvarininkų padėtis taip pat buvo daug geresnė, kadangi čia nebuvo vykdoma žemės reforma, todėl visi dvarai liko nesumažinti. Pažymėtina, jog Klaipėdos krašto vokiečiai ūkininkai ekonomiškai buvo kur kas veiklesni ir savo verslo reikalus tvarkė bendrai susibūrę į nedideles Žemės ūkio draugijas (*Landwirtschaft Ortsverein*), kurios turėjo 2 415 narius [32]. Visose Klaipėdos krašto apskrityse veikė įvairios vokiečių ekonominės organizacijos, vienijusios namų savininkus, gyvulių, triušių ir paukščių augintojus, bitininkus, pienininkus ir žvejus. Vien tik Pagėgių apskrityje veikusi Bitininkų draugija (*Biehzuchtverein*) turėjo 40 narių, Paukštininkų draugija (*Gefluegel und Taubenzuchtverein*) – 80 narių, Namų savininkų draugija (*Haus und Grundbesitzverein*) – 70, Mažų gyvulių augintojų draugija (*Kleintierzuchtverein*) – 50, Augintojų klubas (*Klub der Zuchter*) – 30, Triušių augintojų draugija (*Kaninchen Zuchtverein*) – 30, Pienininkų draugija (*Molkereigenossenschaftverein*) – 300, Klaipėdos paukštininkų sąjunga (*Memel Gefluegel Zuchtbund*) – 20, Gyvulių augintojų bendrija (*Viehverwertungsgenossenschaft*) Luksargiuose – 150 narių [32]. Lietuvoje vokiečių ūkininkų draugijų nebuvo įkurta net ir gausiau vokiečių apgyvendintose apskrityse. Veikiausiai Lietuvos vokiečių ūkininkams tokios draugijos nebuvo būtinos, kadangi jos menkai būtų padėjusios konkuruoti žemės ūkio rinkoje. Tuo tarpu Klaipėdos krašte priklausymas panašioms draugijoms ūkininkams garantavo galimybę parduoti produkciją geresne kaina.

Lietuvos vokiečių dvarininkų bei stambesnių ūkininkų politinė veikla suaktyvėjo nuo 4-ojo dešimtmečio vidurio, kada iš Vokietijos gaunamos paramos dalį Kulturverbandas ėmė skirti vokiečių ūkininkų problemoms spręsti. Tuo metu prie kiekvieno Kulturverbando skyriaus (kurių iš viso Lietuvoje veikė 24 – I. J.) buvo nutarta steigti specialias ūkininkų sekcijas, kurios turėjo padėti ne tik ūkiams sustiprėti ekonomine prasme, bet ir stiprinti vokiškumą. Ūkininkų klausimams spręsti buvo pasamdyti du žemės ūkio patarėjai [10]. Kulturverbandas ūkiniams vokiečių reikalams lėšas gaudavo iš Vokietijos specialaus fondo (*Landwirtschaftsbund der NSDAP*), kuris rūpinosi užsienyje gyvenančių vokiečių ūkių išlaidų. Kulturverbando pirmininkas O. Reichardas ūkininkų reikalams smulkesnes pinigų sumas gaudavo ir iš vokiečių pasiuntinybės Kaune, pvz., 1937 m. gruodį iš gautų 12 tūkst. Lt buvo paimta 5 tūkst. Lt vokiečiams ūkininkams paremti [12]. Kaip ir Klaipėdos krašte, skirstant gautus iš Vokietijos įstaigų pinigus, teikiant pašalpas ir beprocentines paskolas buvo atsižvelgiama į ūkininkų patriotiškumą ir nuopelnus vokiškumui [11]. Minėti kriterijai

bei ūkininkų ekonominė padėtis buvo kruopščiai ištiriama ir pranešama O. Reichardui. Pastarasis slaptumo sumetimais per patikimus asmenis nurodydavo Kulturverbando skyrių vadovybei, kuriuos asmenis galima paremti finansiškai. Visų pirma buvo sušelpiami tie ūkininkai, kurie turėjo skolų lietuvių bankuose ir buvo nukentėję dėl bankrutavusių vokiečių bankelių. Antai 1937 m. gruodžio mėnesį Kulturverbandas padėjo, kad aktyvistų brolių Valinskių ūkis, esantis Šakių apskrityje, Starčių kaime, „neprietų iki varžytinių“ [12]. Nors Kulturverbando vadovybė labai džiaugėsi parama iš Vokietijos, tačiau Vokietijos finansinės injekcijos Klaipėdos krašto vokiečių ūkiams buvo daug didesnės, kadangi tai buvo susiję su jos ilgalaikiais politiniais interesais krašte.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Vokietija, Klaipėdos krašte vykdydama didelio masto ekonomines operacijas, rėmė vietinius vokiečių ūkininkus. Štai 1936 m. balandžio 21 d. Vokietijos URM pranešė, kad A. Hitleris leido skirti 1 mln. reichsmarkų (toliau RM) kiaulių ir galvijų supirkimui Klaipėdos krašte [7]. 1936 m. pavasarį Klaipėdos Direktorijos pirmininkas Augustas Baldžius, tarpininkaujant Rytprūsių gauleiteriui Erichui Kochui, susitarė su Vokietijos ūkio ministru J. Šachtu (Schacht) dėl kiaulių supirkimo iš mažažemių ir smulkiųjų ūkininkų [9]. Visa operacija turėjo būti vykdoma ypač slaptai, per patikimus asmenis, kad informacija nepatektų į viešumą. Lietuvos vokiečių dvarininkų finansinė padėtis bei gaunama parama iš Vokietijos buvo kur kas menkesnė nei Klaipėdos krašto vokiečių dvarininkų. Džeimsas Guba (Gubba), valdęs 355 ha dydžio Gedmino dvarą, Henrikas Konradas (Conrad) – Sendvarį su 510 ha ir Konradas fon Dresleris (von Dressler) – Šereitlaukio dvarą su 1 783 ha žemės [85] buvo aktyviausi vokiečių dvarininkai Klaipėdos krašte. Klaipėdos krašto 48 dvarininkai per slaptas Vokietijos kredito bendroves iki 1934 m. buvo gavę 4 mln. Lt finansinės paramos. Iš jų vien tik K. Dresleris gavo 443 484, H. Konradas – 66 tūkst., Dž. Guba – 67 tūkst. RM paskolų [29]. Ši finansinė parama buvo skiriama už ypatingus nuopelnus vokiškumui bei uolų darbą Vokietijos labui. Tačiau net ir už uoliausią tarnybą Reichui Lietuvos dvarininkai negalėjo tikėtis panašių kreditų, kadangi Vokietijos interesai Lietuvoje buvo daug mažesni nei Klaipėdos krašte, kurį Vokietija siekė susigrąžinti kaip Versalio sutartimi sąjungininkų atimtą teritoriją.

VOKIEČIŲ EKONOMINĖS VEIKLOS POKYČIAI 4-AJAME DEŠIMTMETyje

Iki 1930 m. Lietuvos miestuose gyveno 20 % gyventojų (tuo metu Latvijoje – 30 %, Rytų Prūsijoje – 46 %). Daugelyje miestų centrų buvo įsikūrę kitataučiai verslininkai, ypač prekybininkai. Lietuviams buvo sunku įsitvirtinti versle. Nuo 4-ojo dešimtmečio pradžios sustiprėjo lietuvių veržimasis į pramonę ir prekybą, įsikūrė stambios pusiau valstybinės-kooperatinės bendrovės, įsteigta „Verslininkų sąjunga“, kuri visaip skatino ir rėmė lietuvius verslininkus. Ekonominės krizės metais Lietuvoje, kaip ir kitose Europos šalyse, vis garsiau buvo skelbiami nacionalinės ekonomikos šūkiai, kurie kvietė lietuvininti Lietuvos pramonę ir prekybą. Stiprėjantis lietuvių nacionalizmas, sunkūs 1929 m. pasaulinės ekonominės krizės padariniai, kaimo gyventojų darbo paieškos miestuose ir lietuvių veržimasis į su žemės ūkiu nesusijusias ekonomikos šakas sudarė didelę konkurenciją tautinių mažumų verslo atstovams. Lietuvos vyriausybė skatino verslo lietuvinimą ne tik proteguodama lietuvius verslininkus, bet ir valstybės lėšomis steigdama bankus, prekybos ir pramonės įmones: iki 1938 m. investicijoms į naujas akcines bendroves buvo išleista 116 mln. Lt [83]. Nuo 1934 m. Vokietijoje prasidėjus antisemitinėms akcijoms, Lietuvos vokiečiai pajuto žydų įmonių savininkų boikotą. Tik nedidelė dalis žydų ir toliau savo įmonėse samdė vokiečių darbuotojus, didesnė dalis vokiečius atleido iš darbo [6].

1934 m. vasarį uždarius Klaipėdos krašte veikusias vokiečių nacistines partijas, lietuvių visuomenėje kilo didelis nepasitenkinimas vokiečių ardomąja veikla. Šešėlis krito ir ant beveik jokių ryšių su Klaipėdos krašto vokiečiais neturinčių Lietuvos vokiečių. Tautininkų spaudoje lietuviai buvo kviečiami vienytis kovai prieš vokiečius: „Mes visi jaučiame, kad vokiečių pavojus mums didelis. Ekonominė ir politinė represija kasdien didėja. *Reikalinga visos tautos ir vyriausybės skubi ir griežta kova vokietybės plėtotės kelius Lietuvoje užkirsti*. Ta tauta stipri ir atspari, kuri homogeninė, – švari, be priemaišų. *Atsiminkim, kad visi vokiečiai Lietuvoje yra mūsų nepriklausomybės priešai ir visi jie laukia antros okupacijos* (išskirta kursyvu – I. J.) [65].

Nuo 1934 m. pradžios vokiečiai Klaipėdos krašte taip pat pajuto ne tik griežtesnes politines sankcijas, bet ir stiprėjančią konkurenciją versle, kadangi į ūkį vis atakliau veržėsi Lietuvos valstybinio ir privataus kapitalo įmonės, iniciatyvą steigti naujas bendroves rodė žydai. Tačiau Klaipėdos krašto vokiečiai dėl savo pablogėjusios ekonominės padėties visada galėjo tikėtis pagalbos iš Vokietijos užsienio reikalų ministerijos bei kitų institucijų. Kita vokiečiams palanki aplinkybė buvo ta, kad Klaipėdos krašto vokiečius gelbėjo didelė Vokietijos rinka, todėl stambesnės įmonės visiškai nesibodėjo brangiau parduoti produkciją lietuviškoms įmonėms nei Vokietijos ir vietinėms įmonėms. P. Žostautaitės teigimu, Klaipėdos pramonininkai bei prekybininkai sąmoningai ignoravo Lietuvos vidaus rinką, nors trečdalis pramonės produkcijos (popierius, vinys, muilas ir kt.) buvo parduodama čia [85].

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Lietuvos tautinių mažumų verslui ėmė trukdyti gana stipriai išplėtotą ekonominę propagandą, kuria siekta sustiprinti lietuvių pozicijas versle. Buvo skelbiama, kad reikalinga ne tik gera ūkio, bet ir tautinė ūkio politika. Tautinė politika turėjo remti lietuvių verslo iniciatyvas, netgi proteguoti lietuvių įmones („šioje kovoje lietuvis turi būti paremtas“). Kaip sektinas pavyzdys nurodoma kaimyninė Latvija, kuri nepabijojo atimti šimtmetinių privilegijų iš vokiečių mažumos ir vieną po kitos perimti vokiškas įmones [66]. Latvijos ekonominė politika buvo giriamą, nes čia 1936 m. kitataučiai versle sudarė tik 20 %, nors dar prieš keletą metų jie valdė 90 % visų verslo įmonių. Pavyzdiniu buvo laikomas ir naujasis Latvijos prekybos įstatymas, pagal kurį Prekybos rūmuose dirbo 135 nariai, iš kurių tik aštuoni žydai ir 13 vokiečių [48]. 1935 m. *Verslo* leidinyje gana tiesmukai buvo aiškinamos lietuvių atsilikimo versle priežastys: pagrindinė atsilikimo priežastis yra ta, kad lietuviai Lietuvos versle tesudaro 33 %, o žydai – 50 %. Leidinyje autoriai gana atvirai piktinosi, kad kitataučiai Lietuvos ūkyje yra užėmę pelningiausias vietas [46]. Iš tiesų labai reikšminga verslo subjektų dalis priklausė žydams. 1936 m. Lietuvoje veikė 6 750 lietuvių įmonių, turinčių 21 tūkst. darbuotojų, 4 850 žydų įmonių su 16 tūkst. darbininkų, 600 kitų tautybių asmenų įmonių su 2 tūkst. darbuotojų, iš jų 15 užsienio piliečių su 550 darbuotojais [62]. Remdamiesi tokia statistika, verslo lietuvinimo iniciatoriai skelbė išvadą, kad lietuvių tolerancija yra kenksminga patiems lietuviams [66], kad kantrybė ir nuolaidumas lietuviams daro gėdą ir silpnina jų padėtį užimtose pozicijose. Buvo kviečiama ugdyti tautoje „ekspresingąjį veiklumą“ siekiant savo tautos ir valstybės interesų [39].

Ypač nepalankiai Lietuvos verslo aplinka reagavo į vokiečius po 1935 m. kovo mėn. kilusio ažiotažo paskelbus nuosprendį Klaipėdos krašto nacistinių partijų nariams Noimano (Neumann) ir Zaso (Sass) teismo procese. Tuomet lietuvių visuomenėje kilo nemažas pasipiktinimas vokiečių išdavikiška veikla ir ryšiais su Vokietija, susiformavo ypač neigiamas požiūris į vokiečius. Lietuvių patriotinėje spaudoje buvo pasmerkti ne tik advokatai, gynę kaltinamuosius šioje byloje, kilo nepasitenkinimas visa vokiečių bendruomene, jos dalyvavimu visuomeniniame bei ekonominiame šalies gyvenime [44, 60, 64]. Agituota nepirkti

vokiškų prekių [43, 45, 61]. Spaudoje atvirai piktintasi vokiečių kompanijų parduotuvėmis bei vokiškų prekių prekyba, pvz., Vokietijos avalynės firmos „Salamander“ ir „Mercedes“ parduotuvėmis Kaune [40]. Pasirodė keletas publikacijų apie apsinuodijimus vokiškais vaisiais, kurie buvo pirkti vokiečių vaistinėse [41]. Buvo piktinamasi vokiškų filmų repertuaru Lietuvos kino teatruose [37].

Dėl vis prastėjančių vokiečių ir apskritai kitataučių verslo sąlygų Lietuvoje, Kulturverbando centro valdybos iniciatyva 1937 m. gruodžio 12 d. Kaune, vokiečių gimnazijoje, įvyko vokiečių amatininkų suvažiavimas. Susirinkimo metu Richardas Kosmanas (Kosmann) išsakė pasipiktinimą, kad neseniai įsteigti Lietuvos Prekybos, pramonės ir amatų rūmai nebendradarbiauja su vokiečių amatininkais, kurie pirmieji į Lietuvą atnešė amatus. Kitas ilgametis Kulturverbando aktyvistas Konstantinas Cerpinskis, susirinkime pateikęs trumpą istorinę apžvalgą apie amatų reikšmę vokiečiams ir Lietuvai, pabrėžė, kad nors Kaunas buvęs vokiečių amatininkų miestas, tačiau maždaug nuo 1840 m. vokiečius amatininkus iš savo pozicijų stūmė lenkai, žydai, rusai. Pasak K. Cerpinskio, vokiečių amatininkų silpnumo priežastis buvo amatininkų vienybės trūkumas, juos vienijančios sąjungos nebuvimas. Šio susirinkimo metu buvo patarta vokiečių verslininkams skaityti specialią spaudą ir vesti buhalteriją [10].

Iš tiesų vokiečių verslininkams, kaip ir ūkininkams, trūko vienybės. Kita vertus, jie buvo gerai integravęsi į miestų ir miestelių gyvenimą, pritaपे prie lietuviškos aplinkos, todėl sąmoningai vengė pabrėžti savo kitioniškumą. Vokiečiai ekonominiuose santykiuose labiau orientavosi į lietuvius, o žydams, kurie sudarė konkurenciją versle, minėtame suvažiavime buvo paskelbta kova. Pažymėtina, kad vokiečių amatininkų konkurencija su žydais kilo ne dėl antisemitizmo, bet dėl ekonominių interesų. Minėtas vokiečių amatininkų suvažiavimas yra reikšmingas dėl sprendimo susivienyti ir aktyviau ginti savo interesus. Suvažiavimas išrinko komisiją, kuri nuo šiol turėjo pasirūpinti vokiečių verslo reikalais [10].

Iš Lietuvos saugumo tarnybų mėnesinių apžvalgų galima spręsti, kad 1938 m. vokiečiai daug aktyviau rūpinosi savo verslo reikalais, o Kulturverbando instruktorių konsultacijų bei iš Vokietijos gaunamos paramos dėka buvo įsteigtos dešimtys naujų įmonių. Kulturverbandas tapo ne tik už vokiečių kultūrą, bet ir už ekonominę veiklą atsakinga organizacija. Minėtais verslo reikalų instruktoriais tapo devyni jauni ir aktyvūs Kulturverbando nariai, kurie 1937 m. buvo išsiųsti į Vokietiją lankyti žemės ūkio kursų. Lietuvos saugumo pareigūnai įtarė, kad greta žemės ūkio paskaitų šie asmenys galėjo išklaudyti ir nacional-socialistų mokyklos kursą, todėl jų veikla buvo stebima [15]. Lietuvos saugumo pareigūnų ataskaitose nurodoma, kad Kulturverbando instruktoriai, važinėdami po provincijos skyrius, teikė pagalbą tautiečiams ne tik įsteigiant naujas įmones, bet ir patardami, kaip su valdybos žinia gauti paskolas iš Vokietijos verslui plėtoti [17]. 1938 m. pradžioje aktyviai skatinamas vokiečių verslas davė vaisių. Verslininkai ėmė planuoti kontaktus su partneriais Vokietijoje. 1938 m. birželį Lietuvos vokiečių atstovai dalyvavo Vokietijoje vykusiose amatų dienose [16].

Antrasis Vokiečių amatininkų atstovų susirinkimas buvo sušauktas 1939 m. kovo 5 dieną. Jo metu nutarta parengti verslo žinovus, šiandien vadinamus vadybininkais, kurie galėtų vadybos žinias perteikti kitiems. Tam tikslui į Vokietiją buvo išsiųsta 14 jaunųjų verslininkų [19]. Susirinkimo metu kalbėta apie Lietuvos vokiečių amatininkų fondą, tačiau vėliau ši idėja liko neišplėtotą. 1940 m. vasarį Kaune įvykusio Kulturverbando suvažiavimo metu buvo išrinkta nauja valdyba ir įtrauktos naujos pareigybės, susijusios su vokiečių ekonomine plėtra: Teodoras fon der Rekė (von der Recke) buvo išrinktas ūkininkų, arba žemės ūkio sekcijos, vadovu, R. Šveiceris – amatininkų, A. Hofmanas – kaimynystės sekcijos

vadovu [22]. Apie vokiečių įmonių sėkmingą darbą ir plėtrą 4-ojo dešimtmečio pabaigoje galime spręsti iš išaugusio vokiečių įmonių skaičiaus: 1934 m. veikė 148 vokiečių įmonės, 1938 m. – 255, o 1940 m. pradžioje – 331 vokiečių įmonė.

VOKIEČIŲ EKONOMINĖS VEIKLOS LIETUVOJE PABAIGA

1938–1939 m. brandinti verslo planai, siekiant pagerinti savo ekonomines pozicijas Lietuvoje, buvo įgyvendinti tik iš dalies. Tą padaryti vokiečių bendruomenei sukliudė A. Hitlerio 1939 m. spalio 6 d. paskelbtas sprendimas išskeldinti Baltijos šalių vokiečius. Nuo 1939 m. pabaigos Kulturverbando valdyba buvo įtraukta į Vokietijos organizuotos vokiečių išskeldinimo iš Lietuvos operacijos vykdymą. Buvo pareikalauta kruopščiai suregistruoti visus vokiečių tautybės asmenis bei jų valdomą turtą. 1940 m. pavasarį vokiečių įmonių darbas labai pablogėjo arba visai sustojo – visa Lietuvos vokiečių bendruomenė ėmė rengtis išvykimui į Vokietiją. Vokiečių ūkininkai ir verslininkai 1940 m. patyrė daug nuostolių, kadangi su išskeldinimu susiję darbai vyko permainingai. Tokį nepastovumą nulėmė politinės permainos. 1940 m. birželio 15 d. Lietuvą okupavus SSRS, Vokietija tautiečių išskeldinimo klausimu turėjo vesti derybas su SSRS. Berlynas tai įsakydavo Kulturverbandui kuo skubiau ruoštis išskeldinimui, tai po kurio laiko atšaukdavo nurodymus ir liepdavo laukti [23]. Tikėdamiesi išvykti 1940 m. pradžioje vokiečiai uždarė įmones, paskubomis išpardavė gyvulius, ūkio padargus, neapsirūpino kuru, maisto atsargomis, sodybose iškirto vaismedžius [24]. 1940 m. vasarą po SSRS okupacijos Lietuvos vokiečiai pajuto Sovietų valdžios sankcijas: buvo nusavinti dvarai, dalis ūkininkų žemės, atimta daug privataus turto (arklių, žemės ūkio padargų, baldų). Vokiečiai jautėsi apgauti ir dėl to kaltino Kulturverbando vadus, nes už parduotą turtą gautus pinigus jie išleido avalynės, kostiumų, patalynės pirkimui, t. y. toms prekėms, kurias Kulturverbando agitatoriai rekomendavo įsigyti [24]. Vokiečių bendruomenei buvo skaudu susitaikyti su mintimi, kad reikės palikti ilgai kurtą gyvenimą ir kauptą turtą.

Rengiantis vokiečių išskeldinimui iš Lietuvos buvo kruopščiai suregistruotas visas Lietuvoje paliekamas vokiečių turtas. Ši statistika vertinga ir tuo, kad tiksliai buvo nustatyta paliekamo turto vertė. Už vokiečių registraciją ir išskeldinimą atsakinga Etninių vokiečių aprūpinimo tarnyba (*Volksdeutsche Mittelstelle – VoMi*) buvo įpareigota suregistruoti Lietuvos vokiečių valdytą turtą. Kadangi Vokietija žadėjo išmokėti kompensacijas už vokiečių Lietuvoje paliekamą turtą, buvo būtina jį tiksliai įvertinti. Vokiečių turto surašymui buvo paskirti atsakingi asmenys: už žemės ūkio paskirties turto surašymą atsakingas buvo fon der Grotusas, už amatininkų dirbtuvių turtą – Hiolcermanas (Hölzermann), už prekybos įmones – Hesas (Hess) ir Vogelis, už namų savininkų turtą – Gutčė (Gudsche) ir Giunteris (Günther) [80]. 1940 m. sausį pagal surinktus duomenis Kulturverbandas vokiečių turtą įvertino 100 mln. Lt [23]. 1940 m. liepos mėnesio duomenimis, Lietuvos vokiečiai valdė 198 gamyklas, dirbtuves ir fabrikus, kurių vertė siekė 10 mln. 272 502 Lt. Vokiečių valdyti 76 malūnai buvo įvertinti 4 mln. 933 745 Lt, 36 šaltkalvių dirbtuvės – 871 432 Lt, mėsos ir sūrio gamyklos – 351 350 Lt, 17 smulkių dirbtuvių – 1 mln. 159 175 Lt, keturi metalo fabrikai – 599 tūkst. Lt [69]. P. Arlauskas statistiką papildė vokiečių palikto žemės ūkio paskirties turto duomenimis. Jis teigia, kad iš Lietuvos išvykus 5 156 ūkių savininkams ir jų šeimų nariams, liko 67 024 ha žemės, 5 541 gyvenamųjų ir 13 876 ūkininių pastatų, 4 826 arkliai, 8 050 galvijų, 4 629 kiaulės, nemažai kito turto [70]. Remiantis V. Venskūno duomenimis, išvykę vokiečiai Lietuvoje paliko 90 880 ha valdytos žemės ir turto iš viso už 211 mln. 220 tūkst. 53 RM [84]. V. Venskūno duomenys beveik sutampa su Aleksandro

de la Krua (A. de la Croix) iškeldintų Lietuvos vokiečių turto registru. A. de la Krua apskaičiavo, kad Lietuvoje vokiečių palikto turto bendra vertė siekė 210 mln. 965 tūkst. 995 RM [71] (2 lentelė).

2 lentelė. Iškeldinimo komisijai pateikti duomenys apie vokiečių paliktą nuosavybę Lietuvoje iškeldinimo metu 1941 m.

Nuosavybės rūšis	Vertė RM	Procentai
Žemės sklypai	35 mln. 151 061 RM	16,7 %
Žemės ūkio paskirties žemė	147 mln. 889 650 RM	70 %
Amatininkų dirbtuvės	13 mln. 252 543 RM	6,3 %
Namai	1 mln. 179 631,50 RM	0,6 %
Indėliai bankuose	1 mln. 910 971 RM	0,9 %
Hipotekos	278 829 RM	0,1 %
Vertybiniai popieriai	850 597 RM	0,4 %
Kitas turtas	4 mln. 118 319 RM	2 %
Skolos	6 mln. 334 392 RM	3 %
Bendra vertė RM	210 965 995,21 RM	100 %

Šaltinis: Croix de la A. Die Umsiedlung im Spiegel der Zahlen. *Heimatgruss*, 1961, S. 58–59.

Iš Lietuvos 1941 m. išvyko daugiau nei 50 tūkst. vokiečių, tarp jų ir keli tūkstančiai lietuvių. Kulturverbando nariais tapo ir iki tol nedalyvavę šios organizacijos veikloje, Lietuvai visą laiką lojalumą rodę vokiečiai, buvę valstybės ir visuomeninių įstaigų tarnautojai.

Su vokiečių iškeldinimu baigėsi vokiečių ūkinės veiklos Lietuvoje istorija, tačiau ji vėl atgijo 1942–1944 m., kai į Reicho okupuotą Lietuvą didelė dalis buvusių Lietuvos vokiečių sugrįžo kaip kolonistai. Norą grįžti atgal į Lietuvą tarp vokiečių sustiprino ne tik patirti buitiniai nepatogumai persikėlėlių stovyklose, bet ir gimtinės ilgesys. Šį kartą kolonistai apsigyveno ir dirbo geriausiuose Lietuvos ūkiuose, be konkurencijos vadovavo daugumai įmonių, jautėsi tikraisiais krašto šeimininkais.

IŠVADOS

Apibendrinami Lietuvos vokiečių ekonominę veiklą Lietuvoje galime teigti, kad XX a. 3-iajame dešimtmetyje verslą jie plėtojo savarankiškai, gaudami paramą tik iš tautinės bendruomenės narių, todėl vokiečių ūkiniai laimėjimai buvo gana kuklūs. Vokiečiai nepuoselėjo didesnių verslo ambicijų, kadangi didžiausia bendruomenės dalis vertėsi žemės ūkiu ar smulkiu verslu. Trečiajame dešimtmetyje vokiečiams priklausė tik keliolika stambių įmonių bei 28 dvarai. Vokiečių verslo įmonių veikla nebuvo sutelkta keliose srityse, kaip tai buvo būdinga Klaipėdos kraštui, kur vokiečiai vyravo medžio apdirbimo, chemijos, metalo ir statybos pramonėje. Lietuvos vokiečiai pagal išduotas verslo licenzijas verslą plėtojo labai įvairiose srityse, niekur neturėjo monopolio teisių, turėjo savarankiškai atlaikyti konkurenciją. Iki 1934 m. verslo aplinka vokiečių atžvilgiu buvo pakankamai palanki. Smarkesnę spaudimą vokiečiai patyrė tik 1934–1935 m. kilus ažiotažui dėl Klaipėdos krašto vokiečių nacistų teismo bei sustiprėjus lietuvių patriotų akcijai lietuvininti šalies ekonomiką. Su panašiu lietuvių spaudimu versle susidūrė ir žydai.

Lietuvos vokiečių vaidmuo respublikos ekonominiame gyvenime tapo ryškesnis nuo 4-ojo dešimtmečio vidurio, kada iš Vokietijos jie ėmė gauti solidesnę finansinę paramą ūkinei veiklai. Tuomet padidėjo vokiečių įmonių skaičius, išaugo vokiečių valdomos

nuosavybės vertė. Šiems ūkio laimėjimams didelę reikšmę turėjo vokiečių Kulturverbando valdybos sprendimai aktyvinti bendruomenės ūkinę veiklą, dalytis vadybos žiniomis, siųsti jaunimą gilinti verslo ir žemės ūkio vadybos žinių į Vokietiją bei ieškoti paramos verslui specialiuose Vokietijos fonduose. Tačiau Kulturverbandas netapo stipriu vokiečių ekonominio gyvenimo koordinatoriumi, jo parama vokiečių ūkininkams ir verslininkams buvo epizodiška ir nevaidino lemiamo vaidmens.

Palyginti su Klaipėdos krašto vokiečių ekonomine padėtimi, Lietuvos vokiečiai niekada neužėmė vyraujančios padėties versle, jiems teikiama finansinė Vokietijos parama buvo nedidelė, tik keletas stambiausių Lietuvos vokiečių įmonių turėjo tiesioginius prekybos ryšius su Vokietija. Į Klaipėdos krašto vokiečių ūkinį gyvenimą Vokietija kišosi nuo pat 3-iojo dešimtmečio vidurio, darydama spaudimą Lietuvos vyriausybei ar teikdama įvairias subsidijas, tuo tarpu Lietuvos vokiečių ekonominė padėtis Vokietijai tapo svarbi tik 4-ojo dešimtmečio pabaigoje. Nors 4-ojo dešimtmečio pabaigoje pasiekta gerų rezultatų stiprinant savo pozicijas šalies ekonomikoje, vokiečių ūkinę veiklą nutraukė Vokietijos sprendimas juos iškeldinti iš Lietuvos.

Gauta 2011 02 13
Priimta 2011 12 29

Šaltiniai ir literatūra

- [1] 1925 05 15 Paul Rümmler raštas Berlyno burmistrui Winklerui. *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – LCVA), f. 923, ap. 1, b. 848, l. 164–165.
- [2] 1925 05 22 Kauno miesto mokesčių inspekcijos raštas mokesčių departamentui Nr. 18437. *Kauno apskrities archyvas* (toliau – KAA), f. 209, ap. 5, b. 849, l. 3.
- [3] 1931 m. organizacijose dalyvaujančių narių skaičius tautybėmis. LCVA, f. 394, ap. 4, b. 278, l. 17.
- [4] 1934 07 23 tarpžinybinio posėdžio *pro memoria*. LCVA, f. 923, ap. 1, b. 798, l. 35.
- [5] 1934 08 09 d. mokesčių departamento nutarimas. KAA, f. 209, ap. 2, b. 8796, l. 14–18.
- [6] 1934 07 23 d. Kauno VSP vado V. Kymanto raportas Kauno apygardos VSP viršininkui. LCVA, f. 378, ap. 12, b. 159, l. 5.
- [7] 1936 02 12 Vokietijos URM valstybės sekretoriaus Bülowo slapta raštas Reicho ūkio ministrui Schachtui. *Akten zur deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945* (toliau – ADAP), Göttingen, 1973, *Serie C, Band IV*, 2, Nr. 554, S. 1098–1099.
- [8] 1936 04 09 agentūrinis pranešimas. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 57, l. 160.
- [9] 1936 m. vasario 12 d. Vokietijos URM valstybės sekretoriaus Bülowo slapta raštas Reicho ūkio ministrui Schachtui. ADAP, *Serie C, Band IV*, 2, Nr. 554, S. 1098–1099.
- [10] 1937 12 13 d. raportas VSP Kauno apygardos viršininkui. LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3128, l. 395–398.
- [11] 1937 m. gruodžio mėn. Valstybės saugumo departamento biuletenis Nr. 130. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 186, l. 190.
- [12] 1937 m. gruodžio mėn. Valstybės saugumo policijos Kauno apygardos apžvalga. LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3128, l. 458–459.
- [13] 1937 m. Tillmans AB pareiškimas apie veikimą. KAA, f. 209, ap. 5, b. 849, l. 36.
- [14] 1937 01 14 AB „Metalas“ darbuotojų sąrašas. KAA, f. 115, ap. 1, b. 14, l. 3.
- [15] 1938 04 06 VSD direktoriaus slapta įsakymas Nr. 11. LCVA, f. 378, ap. 10, b. 57, l. 315.
- [16] 1938 m. liepos mėn. VSD Marijampolės apygardos apžvalga. LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3381, l. 184.
- [17] 1938 m. spalio mėn. VSD Marijampolės apygardos apžvalga. LCVA, f. 378, ap. 5, b. 3381, l. 424.

- [18] 1938 m. žinios apie Lietuvos vokiečių prekybos, pramonės ir verslo įmones. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 159, l. 7.
- [19] 1939 03 19 VSD biuletėnis Nr. 69. *LCVA*, f. 378, ap. 10, t. 1, b. 186, l. 266.
- [20] 1939 m. Tillmans AB pareiškimas apie veikimą. *KAA*, f. 209, ap. 5, b. 850, l. 128.
- [21] 1939 m. Valstybės saugumo departamento biuletėnis Nr. 54. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 186, l. 208.
- [22] 1940 02 22 Valstybės Saugumo policijos agentūrinis pranešimas. *LCVA*, f. 378, ap. 5, b. 3702, l. 224.
- [23] 1940 m. VSD biuletėniai. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 225, l. 26–293.
- [24] 1940 m. VSD Kriminalinės policijos Marijampolės apygardos biuletėniai. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 611, l. 72–96.
- [25] „Br. Tilmanns ir ko“ geležies ir plieno apdirbimo akcinės bendrovės dirbančiųjų sąrašai 1934–1937 m. *KAA*, f. 209, ap. 5, b. 563, l. 2–43.
- [26] Dėl ko bankrutavo vokiečių bankas Kaune? *Verslas*, 1933 balandžio 13, Nr. 15, p. 4.
- [27] Iškarpos iš Vokietijos laikraščių. *LCVA*, f. 383, ap. 7, b. 1755, l. 231.
- [28] Kauno miesto mokesčių inspekcijos darbų byla. *KAA*, f. 209, ap. 2, b. 8791, l. 2.
- [29] Kreditverbando ir Agrarios kreditus gavusių asmenų sąrašas. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 117, l. 60–61.
- [30] Lietuvos vokiečių prekybos, pramonės, verslo įmonių ir žemės ūkių aprašymas. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 159, l. 10–13.
- [31] Lietuvos vokiečių ūkiai pagal jų didumą. *LCVA*, f. 378, ap. 10, b. 159, l. 9.
- [32] Pagėgių apskrities įvairios vokiečių ekonominės draugijos. *LCVA*, f. 378, ap. 12, b. 463, l. 1–2.
- [33] Pranešimai apie Lietuvos vokiečius ir Kulturverbando veiklą. *LCVA*, f. 377, ap. 9, b. 113, l. 3.
- [34] Sommer R. ir Geleris B. Prekybos ir pramonės reikmenys. *KAA*, f. 209, ap. 5, b. 813, l. 1.
- [35] Vokiečių smulkaus kredito bankas. *KAA*, f. 209, ap. 2, b. 8796, l. 2.
- [36] Akc. b-vė „Tilka“ Kaunas-Šančiai. *Tautos ūkis*, 1930, Nr. 4, p. 132–133.
- [37] Ar ilgai leisim vokiškoms firmoms save išnaudoti? *Tėvų žemė*, 1935, birželio 18, Nr. 24–25, p. 3.
- [38] BILYS, Akiras. *Lietuvos miestai ir miesteliai: Marijampolės apskritis*. T. 6. Kaunas, 1937, p. 150.
- [39] DROMUTA, R. Von der Ropp'ų „nuopelnai“ Lietuvai. *Tėvų žemė*, 1935, vasario 2, Nr. 5, p. 2.
- [40] Gana užsienių avalinės! *Tėvų žemė*, 1935, kovo 20, Nr. 11–12, p. 8.
- [41] Gana vokiškų nuodų. *Tėvų žemė*, 1935, kovo 30, Nr. 13, p. 8.
- [42] HEBERLE, Rudolf. *Die Deutschen in Litauen*. Stuttgart: Ausland und Heimat Verlags Aktiengesellschaft, 1927, S. 6.
- [43] Kam reklamuot vokiškas prekes. *Tėvų žemė*, 1935, vasario 16, Nr. 7, p. 8.
- [44] KARECKAS, J. Nuolaidumu vokiečių neatsiginsim. *Tėvų žemė*, 1935, sausio 26, Nr. 4, p. 2.
- [45] Kodėl kapitalai atitenka svetimšaliams? *Tėvų žemė*, 1935, birželio 8, Nr. 23, p. 1.
- [46] Kodėl mes atsilikę? *Verslas*, 1935, kovo 2, Nr. 12, p. 2.
- [47] Kommerzienrat Richard A. Tillmanns. *Deutsche Nachrichten für Litauen*, 1932 07 30, Nr. 30, S. 1.
- [48] Latvijoje prekyba tvarkoma kur kas energingiau. *Verslas*, 1936, rugpjūčio 6, Nr. 32, p. 1.
- [49] *Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotino gyventojų surašymo duomenys*. Kaunas, 1924.
- [50] *Lietuvos pramonė ir jos gamyba 1930 m.* Kaunas: „Spindulio“ b-vės spaustuvė, 1931, p. 113–117.
- [51] *Lietuvos prekyba, pramonė ir finansai 1925–1926*. Kaunas: „Naudos“ b-vė, 1927, p. 92.

- [52] *Lietuvos prekybos, pramonės ir finansų veikėjų albumas*. Kaunas, 1929, p. 28.
- [53] *Lietuvos statistikos metraštis 1927–1928 m.* Kaunas: akc. b-vė „Spindulio“ spaustuvė, 1929, p. 24.
- [54] *Lietuvos statistikos metraštis 1932 m.* Kaunas: akc. b-vė „Spindulio“ spaustuvė, 1933, p. 16.
- [55] *Lietuvos statistikos metraštis 1933 m.* Kaunas: akc. b-vė „Spindulio“ spaustuvė, 1934, p. 19.
- [56] *Lietuvos statistikos metraštis 1934 m.* Kaunas: akc. b-vė „Spindulio“ spaustuvė, 1935, p. 19.
- [57] *Lietuvos statistikos metraštis 1936 m.* Kaunas: akc. b-vė „Spindulio“ spaustuvė, 1937, p. 20.
- [58] *Lietuvos statistikos metraštis 1938 m.* Kaunas: Centralinis statistikos biuras, 1939, p. 20.
- [59] Mūsų pramonės įstaigos „Tilka“. *Lietuvos žinios*, 1928, gegužės 18, Nr. 107, p. 4.
- [60] Pakeiskim tos gatvės pavadinimą [Šančiuose Vokiečių gatvę – I. J.]. *Tėvų žemė*, 1935, balandžio 17, Nr. 15–16, p. 8.
- [61] Per daug vertinam visa kas vokiška. *Tėvų žemė*, 1935, vasario 16, Nr. 7, p. 8.
- [62] Pramonė reikia atlietuvininti. *Verslas*, 1936, rugsėjo 17, Nr. 38, p. 2.
- [63] Richardą Tillmannsą palydint. *Rytas*, 1932, liepos 27, Nr. 152, p. 2.
- [64] Studentai prieš vokiečių šmeižtus. *Tėvų žemė*, 1935, balandžio 7, Nr. 14, p. 4.
- [65] ŠVYTURYS, K. Budėkim, vokietybė plinta. *Tėvų žemė*, 1934, liepos 15, Nr. 12, p. 6.
- [66] VOSYLUS, K. Ekonominiai lietuvių reikalai ir svetimtaučiai. *Naujoji Romuva*, 1938, gruodžio 18, Nr. 50, p. 956–957.
- [67] ANGERMANN, Norbert. *Die Deutschen in Litauen. Ein geschichtlicher Überblick*. Lüneburg: Institut Norddeutsches Kulturwerk, 1996, S. 12.
- [68] ANUŠAUSKAS, Arvydas. *Lietuvos Slaptosios tarnybos, 1918–1940*. Vilnius, 1998, p. 220.
- [69] ARBUŠAUSKAITĖ, Arūnė L. *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*. Klaipėda, 2002.
- [70] ARLAUSKAS, Pranas. Vokiečių ūkininkų repatriacija ir sugrįžimas. *Ūkininkas*, 1991, Nr. 22, p. 4.
- [71] CROIX, Alexander. Die Umsiedlung im Spiegel der Zahlen. *Heimatgruss*, 1961, S. 58–59.
- [72] FUCHS, Klaus. Das Image der ethnischen Minderheiten in den Berichten des litauischen Staatsschutzes 1934. *Annaberger Annalen*, 2003, Nr. 11.
- [73] FUCHS, Klaus. Die Ermittlungen von Matas Krygeris zum deutschnationalen Finanzwerk im Memelgebiet, 1935. *Annaberger Annalen*, 2005, Nr. 13, S. 83–157.
- [74] HERMANN, Arthur. *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė*. Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 248.
- [75] JAKUBAVIČIENĖ, Ingrida. Lietuvos vokiečių Kulturverbando ryšiai su Vokietija 1933–1940 metais. *Istorija*, 2006, Nr. 64, p. 40–51.
- [76] JUŠKA, Albinas. Apie lietuvių ir vokiečių santykius tarpukaryje. *Annaberger Annalen. Jahrbuch über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*, Bd. 1, 1993, s. 23–26.
- [77] KAUBRYS, Saulius. *National minorities in Lithuania. An Outline*. Vilnius: Vaga, 2002.
- [78] LUKŠIONYTĖ-TOLVAIŠIENĖ, Nijolė. *Gubernijos laikotarpis Kauno architektūroje*. Kaunas, 2001, p. 105.
- [79] MARDOSA, Jonas. Tautiniai santykiai Lietuvos respublikos kaimuose ir miesteliuose 1920–1940 metais. *Etninė kultūra ir tapatumo išraiška*. Konf. medžiaga. Vilnius, 1999, p. 105.
- [80] STOSSUN, Harry. Litauen vom Ersten bis zum Ende des zweiten Weltkriegs. In: J. Rogal, (hrsg.). *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Land der großen Ströme. Von Polen nach Litauen*. Berlin, 1999, S. 473.
- [81] Sveikatos draudimo Lietuvoje istorija. Prieiga per internetą: <<http://www.ktlk.lt/gyventojams/apspd/istorija/>> (žiūrėta 2011 03 07)
- [82] TERLECKAS, Vladas. *Lietuvos bankininkystės istorija 1918–1941*. Vilnius, 2000.

- [83] VASKELA, Gediminas. *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.* Vilnius, 1998, p. 320.
- [84] VENSKŪNAS, Vytautas. Pasikeitimas repatriantais 1941 metais. *Laikas ir įvykiai*, 1989, Nr. 14, p. 16.
- [85] ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. *Klaipėdos kraštas 1923–1939.* Vilnius, 1992, p. 54–55.
- [86] ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. Klaipėdos krašto bankai ir kredito įstaigos 1919–1939 metais. *Lietuvos ūkis*, 1991, Nr. 6.
- [87] ŽOSTAUTAITĖ, Petronėlė. Klaipėdos krašto ekonomika ir kultūra 1923–1939 m. (1. Pramonė). *LTSR MA darbai*, 1972, A ser, T. 4.
- [88] ŽUKAS, Julius. *Klaipėdos krašto ekonominė raida XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje.* Disertacijos rankraštis. Klaipėdos universitetas, 2010.
- [89] ŽUKAS, Julius. Stambiosios pramonės atsiradimas Klaipėdos krašte (XIX amžiaus pabaiga – XX amžiaus pradžia). *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, Nr. 19, p. 41–50.

INGRIDA JAKUBAVIČIENĖ

Germans in the Lithuanian economy of the 3rd and 4th decades of the 20th century

Summary

In the 3rd decade, the output of German businesses was quite humble as the majority of German community worked in the agricultural sector or ran small enterprises. They developed their business without any financial aid from Germany. In the 3rd decade, Germans owned very few big companies or estates. Until 1934, the business environment for Germans was quite favourable. In 1935, after the trial against German Nazis from the Klaipėda region, Germans in Lithuania fell under pressure. At the same time, Lithuanians started taking actions to consolidate their weight in the economy.

In the 4th decade, the number of German enterprises and pieces of property owned by the minority increased due to the active involvement of Kulturverband, which turned into an organization interested not only in the cultural but also in the economic aspects of the community. With the help of Kulturverband, German farmers and owners of small businesses received financial aid from Germany. However, if compared with the economic situation of Germans in the Klaipėda region, Germans in the rest of Lithuania never had anything close to a dominant position in the business, received fewer financial injections and had to face competition in the market and national discrimination. Evolving business plans were disrupted in 1940 by the political decision of Germany to evict Germans from Lithuania.

Key words: Lithuanian German Cultural Union (Kulturverband), Germany, German community in Lithuania, Lithuanian economy